

ישעיהו ליבוביץ' כאינטלקטואל

"לאחר קיביה": ה"אני מאשים" הישראלי

פרופ' ליבוביץ': להטריד ולהתריע
(לע"מ/סער יעקב)

מאמר שכתב ישעיהו ליבוביץ' לאחר הפעולה שבה נהרגו 50 מתושבי הכפר קיביה, הוא לדעתו של ד"ר דניס שרביט, איש האו"פ, מאורע מכונן בתולדות החברה הישראלית: היתה זו הצהרה ראשונה של אינטלקטואל, שהחליט לתקוף את רשויות מדינתו הצעירה על מעשה לא מוסרי, שביצעו שליחיה. הדמיון ל"אני מאשים" של זולה – ברור, אבל שלא כבצרפת, בארץ קולו של האינטלקטואל נותר בודד. ליבוביץ' היה ציוני לעילא. הקיצוניות, הפשטנית בעליל, שהפגין לא פעם, באה כנראה לאלץ אותנו להתעמת עם דעותינו בסוגיות מוסר

מאת ד"ר דניס שרביט
המחלקה לסוציולוגיה, מדעי המדינה ותקשורת
(דברים שהושמעו ביום עיון באוניברסיטה הפתוחה על הגותו הפוליטית של ישעיהו ליבוביץ')

אולם אין ספק שהביטוי המגובש ביותר לשינוי הזה מופיע במאמרו "לאחר קיביה". המאמר – שהתפרסם בביטאון מפא"י, "בטרם", נכתב בחורף 1953-1954, בעקבות פעולת הגמול בכפר קיביה (בגדה המערבית, אז בשליטה ירדנית), שבמהלכה הרגו חיילי צה"ל כ-50 מתושבי הכפר והרסו בו כ-40 בתים. מאמרו זה הוא תרומתו הראשונה כאינטלקטואל, על פי ההגדרה שניתנה לעיל, בזירה הציבורית הישראלית.

זולה קבע את תפקידו המוסרי של האינטלקטואל

שלא כדרכו המאוחרת, הקפיד ישעיהו ליבוביץ' על סגנון מתון ומרוסן, אך לא היה בכך כדי להפחית מחומרת הדברים, שאותם הטיח במלכות ובעושי דברה. ואולם יש ב"לאחר קיביה" הרבה מעבר לביקורת עניינית ומיידית, המתייחסת לנסיבות ולאירוע שבעקבותיו נכתב המאמר. ליבוביץ' לא היה דומה לאמיל זולה, לא באישיותו, לא בהכשרתו ולא בעיסוקו, אך נדמה לי שמכמה בחינות, "לאחר

על"פי הגדרתנו, אינטלקטואל הינו הוגה דעות אשר צבר לו יוקרה בתחום ההגות, היצירה או המדע – ואשר, בנסיבות מיוחדות, מחליט לזמן מה, להניח בצד את הגותו הפילוסופית, את מחקרו ההיסטורי, את יצירתו הספרותית ואת ניסיון המדעי על מנת להצביע על מחדל, כשל ואף פשע, המעידים לא על חריגה חד פעמית, כי אם על ליקוי מאורות. זאת על רקע השתיקה, היעדר התגובה של המערכת הפוליטית, והאופוזיציה בתוכה, שתפקידה הוא לבקר ולהתריע.

ליבוביץ' היה האיש הזה – *ecce homo* – שנטל על עצמו את האתגר לקרוא לדברים הקשים בשמם, להטריד ולהתריע.

ליבוביץ' לא היה מתחילת דרכו המבקר החריף שאותו הכרנו בעשורים האחרונים לחייו. עם קום המדינה, ליבוביץ' הציוני הנלהב ייחס להקמתה של המדינה משמעות דתית והיחס שלו אליה היה אז כאל "אתרוג", אם להזדקק לדימוי המקובל אצלנו באחרונה. יש כמה השערות לגבי הסיבות אשר הביאו אותו לשנות את טעמו, להסיר כל משמעות דתית מן המדינה ולהפוך למבקר המחמיר של כמה ממוסדותיה.

קִיבִּיה" הוא בבחינת ה"אני מאשים" הישראלי, בתולדות האינטלקטואלים בארץ.

אמנם, זעקתו של ליבוביץ' לא הניבה את התוצאות שהניב "אני מאשים" של זולה. גילוי הדעת של זולה הביא אמנם תחילה את מחברו אל ספסל הנאשמים בגין הוצאת דיבה – דיבת השופטים וראשי הצבא – אך, במקביל, עורר את תומכיו להתארגנות מיידית ולכינון מעמד האינטלקטואלים בחברה הצרפתית. היה זה רגע הולדתו של מגזר, שתפקידו המוסרי החיוני הוא להצביע על אובדן הדרך, ועל נסיגת החברה והמדינה מערכים אוניברסליים – ובראש ובראשונה, האמת, הצדק והשוויון. התעודה שזכתה לתפוצה גדולה ולתשומת לב מיידית עוררה את המחנה הפרודיריפוס, שעמד להתייאש, לפעולה מחודשת.

לא כך הדבר לגבי "קִיבִּיה". המאמר לא זכה להד שהיה ל"אני מאשים" בשעתו. ואולם, יש דמיון מסוים בין שתי הפרשות והמסמכים.

בדומה לראשי המערכת הצבאית בצרפת, בן גוריון התכחש לאמת שהיתה ידועה לו באשר לפרטי הפעולה בקִיבִּיה. מתוך רצון לתת גיבוי מלא לצה"ל, הוא העדיף לפרסם גרסה שקרית לחלוטין של האירועים בכפר. הוא בדה עלילה, שאמנם לא היה בה כדי לגולל את האחריות לפתחו של אדם חף מפשע, ואולם הטענה כי תושבי הכפר התגרו בחיילים ואלה פעלו כפי שפעלו מתוך הגנה עצמית היתה טענת שווא. למרות שהאמת הזאת היתה ידועה לרבים, לא קמה, לא מתוך הממשלה, לא מספסלי האופוזיציה – ואף לא מבין עמיתיו באקדמיה, או מקרב אנשי הקהילה הספרותית והאינטלקטואלית בישראל – תמיכה קולקטיבית הולמת בדעה שהשמיע ליבוביץ' במאמרו, בגנות הפעולה בקִיבִּיה.

הקדושה המיוחסת למדינה – La raison d'Etat

גם אם לא היה למאמר בשעת פרסומו הד דומה לזה שעורר "אני מאשים" 55 שנים קודם לכן, נדמה לי, כי לפחות בדיעבד, מן הראוי לראות בו תעודת יסוד מן הסוג הזה.

הדמיון איננו רק בכוונת הכותב, אלא גם בתוכן הדברים: שהרי הטענה של ליבוביץ', שבה הוא מסיים את מאמרו – שהקדושה המיוחסת למדינה היא שהכשירה בעיני מבצעה את הקרקע לביצוע הפעולה הרצחנית – אינה רחוקה מביקורתו של זולה כלפי הדרג המדיני בצרפת של זמנו. שהרי מה שליבוביץ' מנסח כקדושה המיוחסת למדינה, אינה אלא תחליף למה שמקובל להגדיר בשפה פחות גבוהה כ"טובת המדינה", ובצרפתית "La raison d'Etat".

כלומר, כשם שהיהדות הינה עבודת האל, שהאדם מחויב בה ויש בעבודה הזאת כדי לפתור את הסובייקט מלהפנות שאלות ולהעלות ביקורת וספקות (ראו פרשת העקידה), הנה גם המדינה נתפסת על ידי רבים כמוסד שאותו הם עובדים עד כדי נטרול הגורם המוסרי. בעיני ליבוביץ', זוהי קדושה בלתי ראויה ואף מסוכנת. בין בני אדם, החשבון צריך להיות פתוח תמיד ונוקב.

במלים אחרות, ליבוביץ' מוטרד מכך שבגלל ההילה המיוחסת למדינה פוטר את עצמו הסובייקט, ויהיה זה מדינאי, אזרח מן השורה, או חייל – מלבדוק ולשקול את היחס שבין האמצעים למטרה, או בלשון המשפטית של ימינו – מתעלם מעיקרון המידתי.

כמו אצל זולה, על האינטלקטואל להציג עמדה שאיננה מתחשבת בתוצאות: זולה לא צריך היה לשקול האם טענותיו כלפי הצבא והממשלה מחלישים אותם מול האויב הגרמני. כך נהג גם ליבוביץ': ישראל גונתה בעקבות פעולת קִיבִּיה על ידי האומות המאוחדות, מצבה הביטחוני הידרדר והאיומים על קיומה היו ממשיים. ואולם, כמו זולה, מילא ליבוביץ' את ייעודו כאינטלקטואל: הפגנת עמדה נחרצת, המתעלמת משיקולים של תוצאות והשלכות, שרק הפוליטיקאי חייב לקחת אותם בחשבון ועל פיהם לקבוע את מדיניותו.

חלוקת העבודה הינה ברורה וכל אחד מתבקש לפעול על פי ייעודו – כפי שהוגדר על ידי הסוציולוג מאקס ובר, המבחין בין האינטלקטואל, שהמוסר שלו הוא מוסר של כוונה, לבין פוליטיקאי – בעל מוסר של תוצאות.

אני מוקיר את הליבוביץ' ההוא, המצפה ואף תובע מן המדינה וממשרתיה, האזרחיים והצבאיים כאחד, לעמוד בסטנדרטים מוסריים וערכיים.

החולשה בטיעונו של ליבוביץ'

שתי הערות בהקשר זה:

ראשית, גם אם צפוי שהמדינה לא תעמוד בסטנדרטים האלה כל הזמן – ואף לא רוב הזמן – מחובתם של האינטלקטואלים להשמיע את התביעה הזאת לעמידה בסטנדרטים בכל עת, בלי להרפות, בלי להירתע ובלי להרים ידיים.

שנית, גם אם צפוי שהמדינה לא תעמוד בסטנדרטים האלה כל הזמן – ואף לא רוב הזמן – אין לפתור אותה, בשום פנים ואופן, מן הצורך הזה. האינטלקטואל לא צריך להשלים, להבין ולקבל. הוא צריך להציב את תמרור האזהרה, להיות זה שמופקד על הערכים האוניברסליים, כי איש לא יתנדב לעשות זאת במקומו. אי אפשר להסביר את התנהגותו של ליבוביץ' בעקבות פרשת קִיבִּיה – אם לא נבין את המחויבות הזאת.

וכאן טמונה חולשה, אם לא סתירה, אצל ליבוביץ': מרוב להיטותו להוכיח שהמדינה איננה תחליף לקדושה, מרוב להיטותו להזהיר אותנו מפולחן עגל הזהב, בדמותה של מדינת ישראל המחדשת ימיה אחרי 2,000 שנה, חטא ליבוביץ' בהורדת דרגתה וערכה של המדינה. במקום לקבוע למדינה נורמות ותביעות, גם אם הן בלתי אפשריות, מיהר ליבוביץ' וקבע שהמדינה אינה מסגרת להגשמת ערכים, אלא, לכל היותר, מכשיר המספק צרכים.

היעדר הקדושה לא פוטר מדרישות המוסר

אין לי דבר נגד תפיסה רדוקטיבית, מינימליסטית ופונקציונליסטית זאת, אשר ליבוביץ' ניסח, כאמור, כדי להבטיח שאכן לא ייוחס למדינה ייחוס שאין היא ראויה לו, בגלל כשליה המוסריים המבניים הבלתי נמנעים. ואולם, נראה שמתוך דאגה כנה ונכונה לבל תהפוך מדינת ישראל, בעיני תושביה היהודים והעם היהודי בפזורה, למוקד לעבודה זרה, הוא הרחיק לכת והתוצאות הן בלתי רצויות בעליל.

גם מדינה, שלא נייחס לה קדושה – ואשר ניתן לכנותה בהקשר הזה 'מדינה חילונית' – גם מדינה כזו מחויבת עדיין להטריד את עצמה, השכם והערב, בשאלת האמצעים הננקטים על ידה לשם הגשמת מטרותיה. שהרי בהגדירו

צילום ענק של מאמרו הקלאסי של זולה מודבק לקיר בפריז ב־10.1.1998, במלואת מאה שנה להופעתו (קורביס/ויזואל)

שהפנים חינוך ציוני וחינוך לערכים, ואף על פי כן – עשה את אשר עשה.

הפסקה האחרת, לעומת זאת, מכוונת לכל ליבוביץ' אומר בה, בלשון מפותלת ותחילה מופשטת משהו: "אפשר ואפשר ולנמק ולבסס, להסביר ולהצדיק את מעשה שכמ־קִיבִּיה מבחינת כל עקרונות המוסר הניתנים לשיקול ולחישוב רציונלי. אולם קיים גם פוסטולט מוסרי, שאינו כלל בגדר חישוב ושיקול, ושממנו נובעת קללה על כל החישובים המוצדקים והנכונים הללו."

ואז, לאחר שאזכר את פרשת דינה בת יעקב, שבה נקמו אחיה של דינה בתושבי שכם על האונס שבוצע בה, מגיע ליבוביץ' אל הסיכום הבא, שבו הוא תימצת את השקפתו בחדות לשונו הידועה לשבח, הקולעת ישר למטרה:

"ייתכן מעשה שהוא מוסבר ומנומק, ואפילו מוצדק, ואף על פי כן, הוא מקולל."

להודות אפילו בדיעבד – ולא להכשיר את השרץ

המשפט הזה – "ייתכן מעשה שהוא מוסבר ומנומק, ואפילו מוצדק, ואף על פי כן, הוא מקולל" – הוא הטיעון האוניברסלי הבלתי־מתפשר של ליבוביץ' האינטלקטואל. ומשמעותו: גם במקרים שבהם אנו נכונים להשלים עם מעשים בעייתיים, גם במקרים שבהם אנו מוצאים אותם מוצדקים – מן הראוי יהיה, על פי תביעתו של ליבוביץ', שנודה בפני עצמנו ובפני האחרים בגלוי כי מעשים אלה מקוללים הם, ואם כבר נעשו – כן ראוי להתייחס אליהם. אם בכך, לפחות, היינו מודים,

את המדינה כמכשיר לסיפוק צרכים ביטחוניים, חינוכיים, כלכליים – ותו לא, ויתר ליבוביץ', מבלי להיות מודע לכך, על התביעה מן המדינה לעמוד בסטנדרטים מוסריים בדרכה לממש את המטרה, שאותה הוא קבע בעצמו: סיפוק צרכיה של האוכלוסייה.

יש בהגדרה המינימליסטית של תפקיד המדינה, הברורה לכאורה והמקובלת על הכל, משהו מטעה: שהרי משתמע מתפיסה זו, שסיפוק הצרכים הוא עניין טכני בלבד, המצטמצם לבחירה הנכונה של האמצעים, שבהפעלתם יש כדי לקרב את התוצאה המיוחלת – סיפוק הצרכים. ואולם, לא כך הדבר: מהם הצרכים האלה? מי מגדיר אותם? מהו המחיר שאנחנו נדרשים לשלם עבורם – ועל חשבון מה ומי?

גם מעשה מנומק יכול להיות מקולל

זהו עיקרה של הפוליטיקה ולשם כך מתחרות בקרבנו אידיאולוגיות פוליטיות שונות, שבאות להגדיר – על בסיס ערכי – לא רק את הצרכים, אלא גם את האמצעים, וכן את הגבולות לביצוע פעולה, אותם גבולות הקרויים בפינו "הקווים האדומים".

יש במאמרו של ליבוביץ' פסקה, שאינה בעלת משקל פחות מזה של הפסקה המסיימת, הנודעת, זו המדברת על הסכנה שבייחוס קדושה למדינה. בעיניי היא אף עולה עליה בחשיבותה. מדובר בפסקה שמשום מה נשתכחה מעט – וזו הזדמנות טובה להיזכר בה ולהרהר אחריה בימים אלה, דווקא בגלל תוקפה האוניברסלי. שהרי בסופו של דבר, פסקת הסיום מתייחסת אך ורק לנוער הישראלי החילוני, המשרת בצה"ל,

היינו חוסכים מעצמנו את הרטוריקה המאולצת הבלתי נסבלת, המתהדרת בלגיטימציה מוסרית, המכשירה כל שרץ. בכך אולי היינו תורמים משהו למניעת גסות הלב, קהות הלב והשחתת המידות בתוכנו.

ליבוויץ' חייב את הפתרון הציוני

מן הראוי לציין עוד: כמו זולה, ליבוויץ' לא הסיק שיש לשפוך את התינוק עם מי האמבט. תביעתו המוסרית ומחויבותו האוניברסאלית לא הביאו אותו, כפי שלא הביאו את זולה בזמנו, להסיר מעליו את הכסות הלאומית, שבה התעטפו שניהם: הם לא הפכו לקוסמופוליטים הדוחים

מעליהם כל הזהות לאומית כחטא קדמון. כשזולה טען שצרפת תחדל להתקיים אם ניתן יהיה להעמיד בה לדין אדם מבלי לכבד את זכויות האדם שלו, והרפובליקה הצרפתית תגווע אם לא תקיא מעצמה את הפגיעה ביהודים בשל היותם יהודים, הוא לא ביטא בכך התנכרות לפטריוטיזם, אלא להיפך: היה בדבריו ביטוי של פטריוטיזם חוקתי, פטריוטיזם שאינו בלתי מותנה, אלא דווקא תובעני כלפי המדינה/המולדת, הנדרשת לעמוד בעקרונות ובערכים האלה. במילים אחרות, המוכיח בשער לעולם אינו מפקיר את השער ואינו מתכחש לקהילתו, גם אם יחסיו עמה טעונים עד מאוד. "בתוך עמי אני יושב", נהג לומר ליבוויץ', שהאנטי-ציונות ואף הפוסט-ציונות היו ממנו והלאה. זאת, מן הטעם הפשוט שהוא חייב את הסיטואציה הבסיסית, של מדינה יהודית, המתקיימת בלב מרחב שעיון אותה, אף שהסיטואציה הזאת עלולה להביא למעשה קיבוי ולמעשים נוראיים אחרים. זו הסיטואציה, שבה היהודים נמצאים במעמד שבו הם יכולים – לא רק כפרטים, אלא גם כקבוצה – לבחור בין טוב לרע, בין הגנה עצמית לתוקפנות אגרסיבית, בין ידיים נקיות לידיים מזהמות.

לליבוויץ' לא היתה כל נוסטלגיה למה שהוא קרא, באופן עקבי, "חרפת הגלות", מצב שבו היהודים הם מוסריים בגלל עצם היותם מפוזרים בין העמים. כלומר לא בגלל סגולות ייחודיות, הבאות לידי ביטוי בטיב מעשיהם, אלא בגלל שנמנעת מהם – במצבם זה – הבחירה בין אופציות שונות ומנוגדות מבחינה מוסרית. אם המצב הטבעי של היהודים היה הפזורה – והציונות הינה עליית מדרגה למצב המדיני, הרי שליבוויץ' אינו רוצה בשיבה אל המצב הטבעי ההוא.

לא היו לו אשליות בקשר לציונות

הציונות של ליבוויץ' היתה ציונות מדינית בעיקרה, נוסח הרצל. אולם בתפיסתו שבין הרעיונות לא מתנהלת אלא מלחמת אלים, כדברי מאקס ובר, ויתר ליבוויץ' על כל מה שנראה לו מאולץ, מפוברק, ובגדר תעמולה: על כן, הוא דחה מעליו את כל הטיעונים האפולוגטיים, הנגזרים כביכול מעובדות, או מתיאוריות. הוא לא נזקק, כרבים אחרים, לטענה שהציונות הצילה את היהודים, או את היהדות ושישראל היא המקום הבטוח ליהודים. שהיא הצילה את היהדות. לא רק

אמרי בנק ישראל – גטי אימג'ס

זולה: תומכיו ניצבו לצידו

מפני שהוא לא ראה בכך את המנדט של הציונות, אלא מפני שתמיד ירד לשורשם של הדברים. והשורש, לדידו, היה שהיהודים – או לפחות מקצתם – רוצים בריבונות, בעצמאות מדינית ותו לא. בכך היה ליבוויץ' ציוני לעילא, וזאת מן הטעם הפשוט, שטיעון כזה אי אפשר להפריך. זה הטיעון החזק, החסין מפני כל טיעון אנטי ציוני. העובדה שהציונות אינה מספקת מקום בטוח ליהודים לא הובילה אותו למסקנה שהציונות היא כישלון, משום שלא היתה לו מעולם ציפייה כזאת.

קיצוניות דווקאית – כתרופת מנע להערצה

במה היה ליבוויץ' אינטלקטואל ייחודי? בזה שבניגוד לרוב עמיתיו, שחיפשו בקדחתנות להציג אופק, חזון ואף אוטופיה, ליבוויץ' עמד על החובות שעל המדינה לעמוד בהן. בניגוד לרוב עמיתיו, אשר הזדרזו לזהות בעולם מדינה שמממשת את האידיאל, בין אם זאת היתה קובה, סין, בריה"מ – או שוודיה, ליבוויץ' הצטיין בגישתו המפוכחת, המרוסנת, והריאליסטית. הוא לא שאב מתפיסת הנאורות את האופטימיות והאמונה בקידמה. כאיש מדע המסיר מן העולם את קסם המסתורין, ליבוויץ' פעל בזירה הציבורית היהודית-הציונית-הישראלית כמי שמופקד להסיר מן המדינה והאומה את ההילה והקסם. ואולם, הריאליזם שלו לעולם לא הירדרר לעמדה ניהיליסטית עקרה והתבטא בתביעה חוזרת ונשנית להעמיד את השתיים במבחן המוסר האוניברסלי.

אצל ליבוויץ' לא היה שום דבר במרחב שבין חברה (ומדינה) הומניסטית – לבין חברה (ומדינה) פשיסטית. הדו קוטביות הקיצונית והמצמצמת הזאת חוטאת לאמת. לא כך הם פני הדברים במציאות: בין שונא לאוהב, בין אויב לפרטנר יש מקום לאפשרויות רבות. ליבוויץ' דגל בעניין זה בתפיסה מניכאיסטית. הוא אינו מכיר בתחום האפור, הנמתח בין הלבן לשחור. מבחינתו, או שאתה כאן – או שאתה שם, בעוד שהחיים מלמדים אותנו שלעיתים קרובות המצבים הם מצבי שטענז.

תהיתי מדוע ליבוויץ', בבואו להעריך מציאות מורכבת, הציג תמיד את המצב באופן פשוט ואף פשטני? מדוע נגזר על המדינה להיות או פשיסטית – או הומניסטית, ומדוע אם היא נכשלה במבחן ההומניזם, היא נזרקת אצל ליבוויץ' מיד לזרועות הפשיזם? יתר על כן, תהיתי מדוע הצגה כזאת של הדברים, שהיינו שוללים אותה ודוחים אותה מניה וביה אם היתה באה מצידו של אחר, זכתה אצלנו להתייחסות רצינית כשהיא באה ממנו?

השערתי היא שזאת היתה דרכו למנוע כל סוג של הערצה כלפיו. ליבוויץ' ראה את שליחותו בתוכנו כמי שבא לאתגר. האם אכן האמין שחיילי צה"ל בלבנון הם יהודונאצים? אינני סבור שהתקשה לעמוד על ההבדלים שבין חיילי צה"ל לנאצים. אם הוא התעלם מהם בכל זאת, זה היה רק כדי להכריח אותנו להתמודד עם האנלוגיה ולאץ אותנו לברר באומץ היכן בדיוק השוני – והיכן הדמיון. ■